

Рубрика «Українська мова та література»

УДК 811.161.2'373.611'367.622.14“10/12”

Т. Сіроштан

*кандидат філологічних наук, доцент,
докторант кафедри української мови
Запорізького національного університету*

ЛЕКСИКО-СЛОВОТВІРНІ ТИПИ АБСТРАКТНИХ ІМЕННИКІВ НА -Б(А), -ОБ(А) В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ХІ–ХІІІ СТ.

У сучасному мовознавстві абстрактними іменниками вважають назви процесів мислення, мовлення, психічних відчуттів, рис характеру та їх зовнішнього вияву, терміни, пов'язані з ремеслами, торгівлею, суспільно-політичним, економічним життям тощо [6, с. 9]. Субстантиви з такою семантикою неодноразово потрапляли в поле зору вітчизняних лінгвістів, зокрема: Л. Полюга дослідив абстрактну лексику в українській мові XIV – першої половини XVII ст. [3], О. Микитюк визначила місце абстрактів у загальноновживаній та термінологічній лексиці української мови [2], Н. Тома з'ясувала особливості функціонування таких слів у творах Петра Могили [6]. Як частина загальної лексичної системи мови абстрактні найменування були об'єктом вивчення у працях Л. Булаховського, І. Ковалика, В. Німчука, І. Чепіги та інших мовознавців. У дослідженнях з історичного словотвору П. Білоусенка, Л. Гумецької, В. Ліпич, О. Меркулової розглядалися похідні абстракти української мови на різних етапах її розвитку. Учені встановили, що абстрактні найменування української мови творяться за допомогою лише їм властивих словотворчих засобів [6, с. 9], одним із яких є суфікс **-б(а)**, який виник у результаті нашарування праїндоевропейського за походженням форманта **-ba** на основи первинних абстрактів на **-ь-** або **-о-** [7, с. 62].

Мета нашого дослідження – описати лексико-словотвірні типи абстрактних іменників на **-б(а)** в українській мові XI–XIII ст., визначити рівень продуктивності цього форманта в аналізованій період, з’ясувати його валентність із твірними основами.

Іменники з абстрактною семантикою, утворені за допомогою суфікса **-ьба** та його варіанта **-оба**, функціонували вже в дописемний період [докладніше див. 4]. Праслов’янські реконструкції дозволяють говорити про доволі високу продуктивність цього форманта у продукуванні абстрактів від дієслівних основ.

Серед девербативів поширеними були назви дій, вчинків людей: **bornьba* (ЭССЯ 2 209, Sławski I 327) “захист, оборона” (**borniti*); **darьba* (ЭССЯ 4 192) “дар, подарунок; талант; дарування” (**dariti*); **dělityba* (ЭССЯ 4 234, Sławski III 138) “розподіл (майна); ділення на частини” (**děliti*); **ědьba* (ЭССЯ 6 48) “споживання їжі” (**ěsti*); **gostьba* (ЭССЯ 7 68, Sławski I 61) “пригощання, перебування у гостях, гостювання” (**gostiti*); **kolьba* (ЭССЯ 10 166) “сварка, сутичка” (**koliti*, **kolti* “колоти”); **strělьba* (Sławski I 62, ЕСУМ V 444) “стріляння” (**strěliti* “стріляти”) тощо.

Часто траплялися в праслов’янській мові іменники на позначення узагальненої дії, яку виконує людина, тварина або стихійні сили природи, наприклад: **cělьba* (ЭССЯ 3 181) “зцілення” (**cěliti*); **gōdьba* (ЭССЯ 7 81, ЕСУМ I 613) “тудіння, гул; музика” (**gōdēti*, **gōditi* “тудіти”); **kvilьba* (ЭССЯ 13 167) “плач, крик, писк” (**kviliti* “жалісно плакати, скиглити”); **lyžьba* (14 167) “лежання” (**ležati*); **litьba* (15 159) “вилив; багатоденний сильний дощ; злива” (**liti*); **lōčьba* (ЭССЯ 16 134, ЕСУМ III 315) “розкол; розділення, розкладання” (**lōčiti* “гнути, згинати, вигинати”) та ін.

Поширеними в праслов’янську добу були також найменування розумових процесів та їх мовленнєвого виявлення: **božьba* (ЭССЯ 2 228, Sławski I 344, ЕСУМ I 219) “присягання іменем бога” від **božiti se*; **ganьba* (ЭССЯ 6 100, ЕСУМ I 467) “сором; несхвалення” (**ganiti*

“сварити, ображати”); **grozьba* (ЭССЯ 7 143, ЕСУМ I 600) “погроза, залякування” (**groziti*); **lajьba* (14 21) “лайка” (**lajati*); **modльba* (ЭССЯ 19 94, ЕСУМ III 501) “прохання, мольба; молитва” (**modliti* “благати”) тощо.

Назви виробничих, сільськогосподарських дій, процесів представлені в дописемний період широким колом дериватів, наприклад: **berьba* (ЭССЯ 1 200, Sławski I 215) “збір, прибирання (плодів)” (**bьrati*); **gordьba* (ЭССЯ 7 38, ЕСУМ I 571) “будування” (**gorditi* “городити, загороджувати”); **kosитьba* (ЭССЯ 11 143) “косіння” (**kositi*); **orьba* (ЭССЯ 32 230, ЕСУМ IV 207) “орання, оранка” (**orati*); **derьba* (Sławski III 62) “дертя, дряпання, очищення шляхом обдирання” від **drati*.

Від дієслівних основ творилися також менш численні групи найменувань внутрішнього стану, почуттів істоти – **l'utьba* (ЭССЯ 15 237) “гнів, лютість; злоба, злість” (**l'utiti* “злити, дратувати”); **něзьba* (25 106) “ніжність” (**něžiti* (*se*) “ніжити, ніжитися”); іменників на позначення стосунків між людьми – **druзьba* (ЭССЯ 5 135, Sławski I 61, ЕСУМ II 133) “дружба, приятелювання” (**družiti*); **mirьba* (ЭССЯ 19 57) “мир, домовленість, примирення” (**miriti*); назв часових понять – **berьba* (ЭССЯ 1 200, Sławski I 215) “час прибирання (плодів)” (**bьrati*); **gostьba* (ЭССЯ 7 68, ЕСУМ I 517) “час сільських свят” (**gostiti*) тощо.

Відприкметникові абстракти на **-б(а)** в праслов'янській мові були менш поширені. Вони позначали переважно почуття, емоції, внутрішній стан істоти, наприклад: **gьrdoba* (ЭССЯ 7 205) “гордість, упертість” від **gьrdь* “гордий”; **xudoba* (ЭССЯ 8 110, ЕСУМ VI 219) “злість” (**xudь* “поганий, худий”). Траплялися в цей період деад'єктиви зі значенням фізичного стану, зовнішніх ознак істоти: **xudoba* (ЭССЯ 8 110, Sławski I 61) “хворобливість” від **xudь* “худий, малий, бідний”; **xvoroba* (ЭССЯ 8 128, ЕСУМ VI 168) “хвороба, неміч” (**xvorь* “хворий, слабкий”). Назви узагальненої ознаки за кольором представлені кількома іменниками:

*běloba (ЭССЯ 2 68, Sławski I 233, ЕСУМ I 195) “білизна, білий колір” від **běľь* “білий”; **blědoba* (ЭССЯ 2 111) “блідість” (**blěďь* “блідий”).

Відіменникові похідні трапляються в праслов'янській мові як виняток: **gnusoba* (ЭССЯ 6 182) “забрудненість; огидність” від **gnusь* “бруд, огида”; **tatьba* (Sławski I 62, ЕСУМ V 528) “крадіжка, грабунок” (**tatь* “зłodий”).

У давній руськоукраїнській мові диференціація твірних основ абстрактів із суфіксами **-б(а)**, **-об(а)** переважно на дієслівні та прикметникові збереглася, хоча простежується і певна умовність у розподілі іменників зі згаданими формантами на групи за твірними основами, адже в багатьох випадках такі абстракти в XI–XIII ст. мали подвійну мотиваційну співвіднесеність.

За нашими спостереженнями, дієслівна словотвірна модель на **-б(а)**, **-об(а)** була помітно продуктивнішою. Назви опредметнених дій виявилися найбільш властивими південнослов'янським мовам [1, с. 151], проте джерела української мови XI–XIII ст. також фіксують доволі велику кількість таких дериватів.

Серед **девербативів** продовжували функціонувати в XI–XIII ст. переважно відомі з праслов'янської мови найменування дій, вчинків людей, наприклад: *гостьба* (1016/1280 СДЯ II 373, Ср I 570, СлРЯ IV 107) “виїзна торгівля”; *красьба* (XI Ср I 1317, СлРЯ VIII 24) “прикрашання”; *борьба* (XII Ср I 157); *крадьба* (XIII Ср I 1311) та ін. У цей період, за нашими даними, з'являється кілька новотворів: *Женитба* *всякому человѣку печаль* (XII/XVII ДЗ 47); *плясьба* (1282 СДЯ VI 441) “танок” (*плясати*).

Окремі похідні цього типу використовувалися на позначення роду занять, постійної діяльності людини: *црѣвнаго нарѣда и службѣ са^м есмѣ призираѣ* (XI/1377 Повч 35), *все за того юдиногo и пениѣ и слоужьба* (1156/XIII Кир 24) від *служити*; *лѣчьба* (1047 Ср II 81), *лѣчба* (XI–XII СлРЯ VIII 222) “лікування”; *Асклипи же врачьбоу* (XI/XIII–XIV ХА 62),

врачьба (1076 СДЯ I 487, Ср I 315), **врачба** (XI СлРЯ III 102) “лікування, зцілення недугів, виправлення вад” від *врачитися* “лікувати” або *врачь* “лікар”.

В обстежених джерелах давньої руськоукраїнської мови продовжував функціонувати відомий з праслов'янської мови іменник на позначення стосунків між людьми: *Яко же бо льстива дружба льстиваго друга* (XII/XVII ДЗ 10), **дружьба** (1076 СДЯ III 93), **дрѣжьба** (XI Ср I 731), **дружба** (XII СлРЯ IV 362) від *дружити*.

Найменування розумових та мовленнєвих дій, процесів, а також їх результатів були в аналізованих пам'ятках нечисленними, наприклад: *призваши пакъ с молбою стратига Малига на помощь* (XI/XIII–XIV ХА 41), **мольба** (1076 СДЯ V 20, Ср II 171, СлРЯ IX 257) “мольба, прохання; молитва”; **жалоба** (1296 СДЯ III 230, Ср I 841) “скарга, докір” (*жалити*); **вадьба** (XII–XIII СДЯ I 370, Ср I 224, СлРЯ II 10) “скарга, наклеп” від *вадити* “скаржитися”; **куйба** (XII–XIII СлРЯ VIII 111) “дія за дієсловом *куяти* – нарікати, бурчати; зарозуміло перегукуватися” та ін.

Назви психічного стану, відчуттів істоти представлені трапляються в обстежених джерелах як виняток: *Уньша цвѣты жалобою, и древо стугою къ земли прѣклонило* (XII СПИ 220), **жалоба** (XIII Ср I 841) “жалоба; горе, співчуття” (*жалити*), пор. **жальба** (XII–XIII СлРЯ V 75) “неприятність; обурення”.

Лексико-словотвірний тип найменувань фізичного стану, відчуттів істоти, за нашими даними, втратив продуктивність в аналізовану добу: **алъчьба** (1073 Ср I 19), **алчьба** (1076 СДЯ I 82), **алчба** (XI СлРЯ I 32) “відчуття голоду, голод; пост”, пор. **лачьба** (1073 Ср II 13, СлРЯ VIII 181) “те саме”.

Відприкметникові похідні на **-б(а), -об(а)** давньої руськоукраїнської мови були нечисленними. Більшість із них продовжила функціонувати від праслов'янської доби, а в XI–XIII ст. спостерігаються процеси витіснення цієї дериваційної моделі більш продуктивними.

Серед аналізованих деад'єктивів на **-б(а)**, **-об(а)** виокремлюється лексико-словотвірний тип назв почуттів, емоцій, внутрішнього стану людини: *яко превъзмогъ злобою вся* (XI/XII–XIV ХА 7), *Нѣсть на земли лютѣи женскои злобы* (XII/XVII ДЗ 10), *зълоба* (1076 СДЯ III 410, Ср I 1000, СлРЯ VI 16), *злоба* (1073 Ср I 1000, СлРЯ VI 16) “зло; біда, нещастя; вада, гріх; ворожнеча”, пор. *золоба* (1073 Ср I 995) “злоба; зло, гріх”; пор. також похідні на **-обь**: *зълобь* (XI СДЯ III 412, СлРЯ VI 18), *золобь* (1073 Ср I 995), *злобь*, *зълобь* (1073 Ср I 1073, СлРЯ VI 18).

Найменування стосунків між людьми представлені дериватом *вражьба* (к. XIII/ок. 1425 СДЯ I 480), *вражба* (XII–XIII/XV СлРЯ III 94) “ворожнеча” від *вражий* або *врагъ*.

Окремі абстрактні іменники, зафіксовані пам'ятками аналізованого періоду, на **-б(а)**, **-об(а)** мотивуються, певно, іменниковими основами переважно на позначення осіб, наприклад: *Єремю же татѣи а моудрости Афиноу* (XI/XIII–XIV ХА 41), *Аже боудеть, рече, татѣи велика* (1156/XIII Кир 46), *помышляю на татбу и на разбои* (XII/XVII ДЗ 10); *вълшвьба* (XII СДЯ II 166), *вълшьба*, *вълшьба*, *волшьба* (1073 Ср I 383) “чаклування” від *вълхвъ* “той, хто займається чаклунством, ворожінням”, пор. також *волчба*, *вълчба* (XIII/1477 СлРЯ III 14) “ворожіння, передбачення”.

У деяких випадках аналізований формант видається надлишковим: *блзньба* (XI/XIV СлРЯ I 235, Ср I 112) “спокуса, обман”, пор. старослов'янське *блзнь* (СДЯ I 227, ЕСУМ I 204) “те саме”.

Таким чином, малопродуктивний у сучасній українській мові суфікс **-б(а)**, і його непродуктивний варіант **-об(а)** [5, с. 72] в праслов'янську добу характеризувалися доволі високою активністю, проте вже в давній руськоукраїнській мові XI–XIII ст. простежується згортання продуктивності цього форманта у творенні абстрактних іменників. В українській мові цього періоду спостерігається невелика кількість новотворів. Це переважно девербативи на позначення дій, вчинків або

постійної діяльності, роду занять людини, а також найменування результатів розумової чи мовленнєвої діяльності. Менш виразною групою є відприкметникові похідні. Кілька відіменникових дериватів не становлять виразних лексико-словотвірних типів.

Література:

1. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О. С. Мельничука. К. : Наукова думка, 1966. 596 с.
2. Микитюк О. Р. Українські абстрактні іменники в загальноживаній і термінній лексиці : дис. канд. філол. наук : 10.02.01 / Державний університет "Львівська політехніка". Л., 1997. 282 с.
3. Полюга Л. М. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст. К. : Наукова думка, 1991. 240 с.
4. Сіроштан Т. В. Абстрактні іменники на *-ьва*, *-ова* в словотвірній системі праслов'янської мови. *Вісник Запорізького національного університету : зб. наук. праць. Філологічні науки*. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2017. № 1. С. 204–209.
5. Словотвір сучасної української літературної мови. К. : Наук. думка, 1979. 408 с.
6. Тома Н. М. Семантико-стилістичні параметри функціонування абстрактної лексики у творах Петра Могили : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Національний університет "Києво-Могилянська академія". К., 2011. 227 с.
7. Sławski F. Zarys słowotworstwa prasłowian'skiego. *Słownik prasłowian'ski*. Wrocław. Warszawa. Krakow. Gdańsk. T. 1. 1974. S. 43–141.

Перелік скорочень назв джерел:

ДЗ Слово Даниила Заточника по редакціям XII и XIII вв. и их переделкам / подгот. к печати Н. Н. Зарубин. Л. : Изд-во АН СССР, 1932. XVI, 166 с.

- ЕСУМ** Етимологічний словник української мови : в 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. К. : Наукова думка, 1982–1988. Т. 1–5.
- Кир** Вопросы Кирика, Саввы, Илии с ответами Нифонта, епископа новгородского и других иерархических лиц, 1130–1156 гг., сп. XIII ст. *Памятники древнерусского канонического права*. Спб., 1880. Ч. 1. С. 21–62.
- Повч** «Повчання» Володимира Мономаха початку XI ст. у списку 1377 року. *Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст.* Житомир : «Полісся», 2015. С. 30–35.
- СДЯ** Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / гл. ред. Р. И. Аванесов. М. : Русский язык, 1998–2008. Т. 1–7.
- СлРЯ** Словарь русского языка XI–XVII вв. М. : Наука, 1975–2008. Вып. 1–28.
- СПИ** “Слово о полку Ігоревім” кінця 80-х років XII ст. за першою публікацією 1800 року. *Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст.* Житомир : «Полісся», 2015. С. 218–220.
- Ср** Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. Спб, 1893–1912. Т.1–3.
- ХА** Книгѣ временѣа и ѡбразнѣа Гѡвргѣа мнѣа. *Истринъ В. М. Хроника Георгія Амартола въ древнемъ славянорусскомъ переводѣ: текстъ, изслѣдование и словарь.* Т.1: Текстъ. Петроградъ, 1920. 612 с.
- ЭССЯ** Этимологический словарь славянских языков : Праславянский лексический фонд / под ред. О. Н. Трубачева. Вып. 1–39. М. : Наука, 1974–2014.
- Sławski** Sławski F. Słownik prasłowian'ski. Wrocław. Warszawa. Krakow. Gdan`sk. Т. 1–3. 1974–1979.

Анотація

**СІРОШТАН Т. В. ЛЕКСИКО-СЛОВОТВІРНІ ТИПИ
АБСТРАКТНИХ ІМЕННИКІВ НА -Б(А), -ОБ(А) В УКРАЇНСЬКІЙ
МОВІ ХІ–ХІІІ СТ.**

У статті розглянуто походження суфікса **-б(а)**; з'ясовано особливості його функціонування в праслов'янській та давній руськоукраїнській мові; визначено його роль у формуванні словотвірної структури абстрактних іменників цієї доби; доведено, що в ХІ–ХІІІ ст. відбувалися процеси зниження продуктивності цього форманта, його валентність обмежувалася переважно дієслівними твірними основами.

Ключові слова: праслов'янська мова, давня руськоукраїнська мова, лексико-словотвірний тип, формант, суфікс.

Аннотація

**СІРОШТАН Т. В. ЛЕКСИКО-СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ
ТИПЫ АБСТРАКТНЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ НА -Б(А), -ОБ(А) В
УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ ХІ–ХІІІ ВВ.**

В статье рассмотрено происхождение суффикса **-б(а)**; выяснены особенности его функционирования в праславянском и древнем русско-украинском языке; определена его роль в формировании словообразовательной структуры абстрактных существительных этой эпохи; доказано, что в ХІ–ХІІІ вв. происходили процессы снижения производительности этого форманта, его валентность ограничивалась преимущественно глагольными образующими основами.

Ключевые слова: праславянский язык, древний русско-украинский язык, лексико-словообразовательный тип, формант, суффикс.

Summary

**SIROSHTAN T. THE WORD-BUILDING TYPES OF ABSTRACT
NOUNS WITH SUFFIX -Б(А), -ОБ(А) IN ANCIENT RUSSIAN-
UKRAINIAN LANGUAGE OF XI–XIII CENTURIES**

The origin of the suffix **-b(a)** was considered in the article; the peculiarities of its functioning in the Proto-Slavic and ancient Russian-Ukrainian languages have been clarified; its role in the formation of the word-building structure of abstract nouns of this epoch is defined; it is proved that in the XI–XIII centuries there were processes of decreasing the productivity of this formant, its valence was limited mainly to verbal generative bases.

Key words: Old Slavonic language, Ancient Russian-Ukrainian language, lexical and word-forming type, formant, suffix.